

ניתוח נתונים במחקר האיכותני: הצעה לארבעה עקרונות מנחים

לירון דושניק

מקומו של ניתוח הנתונים במחקר האיכותני

ניתוח הנתונים במחקר האיכותני מתאפיין כ"תהליך אנליטי, בדרך כלל לא סטטיסטי, עם יסודות או מאפיינים אינטואיטיביים, שמטרתו מתן משמעות, פרשנות והכללה לתופעה הנחקרת" (גבתון, 2001: 195). ככזה הוא יכול להיות מובן כאחד השלבים בעריכת מחקר.

ניתוח הנתונים מתרחב אל מעבר להגדרה שלעיל, כאשר הוא משמש את החוקרת כדי להחליט על המשך המחקר ומהלכו (שקדי, 2003; Morse, 1994). התנועה בין ניתוח הנתונים, איסוף הנתונים והמסגרת המושגית הופכת את הניתוח למרכיב במחקר. הניתוח אינו מוגבל אל מקום מסוים ברצף המחקרי, ויש אף המדמים אותו ללבו של המחקר האיכותני (גבתון, 2001).

מנקודת הראות שבה "הסיפור המדעי שהמחקר האיכותני מציג הוא בבחינת סדרה של מפגשים בין עולם ההבנות של החוקר לבין תפיסת המציאות של נחקריו, המפרנסים ומשנים אלה את אלה" (חזן, 2001: 10), נדמה שהניתוח מהווה ממד של המחקר האיכותני. "המחקר הפרשני" מתבסס כשם נרדף ל"מחקר האיכותני" (שלסקי ואלפרט, 2007; שקדי, 2003), ומבליט כי פרשנות היא בסיס השותפות שבין פרדיגמות וגישות מחקריות שונות של המחקר ה"לא-פוזיטיביסטי".

ניתוח ופרשנות - בין חירות לפקפוק

בתחילת שנות ה-90 של המאה העשרים, היה זה בעיקר "המחקר הנטורליסטי" ששימש כמקבילה ל"מחקר האיכותני". אי-אז, כתלמידתה של פרופ' נעמה צבר-בן יהושע, התוודעתי לעולם המחקר האיכותני. "התאוריה המעוגנת בשדה" (Glaser & Strauss, 1990; Strauss & Corbin, 1967) הייתה במידה רבה שער הכניסה. בבסיסה מונחים עקרוניים וכללים, המסדירים את הפרשנות של החוקרת. תהליך הניתוח שהיא מציעה הוא אינדוקטיבי, מובנה ומתפתח. רמות הפשטה הולכות וגדלות בונות מערכת יחסים בין מושגים על גבי הנתונים.

לא בכדי, התחזקות המעמד של המחקר האיכותני בעולם האקדמי וההתפתחות של מסדיו הפרדיגמטיים אפשרו להציב בחזית את המהות הפרשנית על חשבון האפיון

הנטורליסטי. במידה רבה, ניתוח הנתונים אינו כבול עוד למלאכת הפירוק והקידוד השיטתית והקפדנית של "התאוריה המעוגנת בשדה".

המחקר האיכותני-פרשני מאפשר לחגוג את הסובייקטיביות, המשחקיות וחופש היצירה בתהליך הניתוח. החוקרת יוצרת באמצעות הניתוח "גרסה של מציאות" (שלסקי ואריאלי, 2001). גרסה זו מייצגת את נקודת המבט שלה על "גרסת המציאות" שהופקה במפגש עם הנחקרים. החוקרת חופשייה אפוא להביא את עצמה אל תוך הניתוח. במונחיו של גאדאמר, המשמעות נבנית מתוך המפגש בין אופקי ההבנה של החוקרת לבין אלה של הנחקרים (אצל דרגיש וצבר-בן יהושע, 2001). ברוח דומה, חזן (2001) מתאר הצלבה בין תודעות החוקר והנחקרים. החוקרת יכולה להישען על כישורים בין-אישיים ואנושיים כדי לתקשר עם אחרים ולהעניק משמעות לסובב אותה. היא אף מוזמנת לפנות אל מגוון של מקורות השראה להשגת הבנה עשירה ומורכבת יותר מזו שהייתה לה קודם.

בעוד המחקר האיכותני-פרשני מעודד את חופש היצירה בתהליך הניתוח, הוא מחייב להכיר במגבלותיו של תהליך זה; הוא מציב עמדה מפוכחת אשר ליכולת של האדם להבין אחרים (Josselson, 2004; MacDonald & Schriber, 2001). הניתוח בהכרח מוגבל בהקשרים שבהם הוא נערך. ההבנות של החוקרת, כמו אלה של הנחקרים, מוטבעות בתוך ההקשרים החברתיים-תרבותיים. היצירה-מחדש של החוקרת נבנית על גבי היצירה-מחדש של הנחקרים. היא מוצעת לקורא וזה יבנה יצירה-מחדש משלו. גודמנסדוטיר מדמה את שרשור הייצוגים ל"מסדרון מעוות ואינסופי של מראות" (Gudmundsdottir, 1996: 304).

החירות להבין את האחר לצד הפקפוק המתמיד בהבנה זו מחריפים את השאלות: מה מותר פרשנות החוקר מזו של אנשים אחרים? מה ראוי כי יאפיין ויחד את מתן המשמעות בידי החוקר האיכותני?

עקרונות ניתוח במחקר האיכותני

אני מבקשת להציע ארבעה עקרונות למלאכת הניתוח האיכותני והם: סמיכות, רגישות תאורטית, התמשכות וריבוי ורפלקסיביות. עקרונות אלה מסרטטים קווי הנחיה כלליים, המיועדים בעיקר לחוקר-הפרשן היוצא מן הפרדיגמה הקונסטרוקטיביסטית. לעזר היה לי הדיון המתנהל סביב ה"תאוריה המעוגנת בשדה" (לויצקי, 2010; Bowen, 2006; Charamaz, 2000; 2001; MacDonald & Schriber, 2001; Mills, Bonner & Francis, 2006; Morse, 2001). דיון זה עוסק בהבהרת ה"תאוריה המעוגנת בשדה" וברלוונטיות שלה על רקע טענות בדבר אי-התאמתה לתפיסה, כי הן המציאות הנחקרת והן המחקר עצמו הם הבניות חברתיות. אני מוצאת דיון זה מעניין ופורח.

סמיכות

"ההשוואה המתמדת" היא אסטרטגיית הניתוח המרכזית של "התאוריה המעוגנת בשדה" (Strauss & Corbin, 1990). חלקי הטקסט מקודדים לקטגוריות באמצעות השוואה של נתון לנתון וזיהוי של משמעויות משותפות ודפוסים.

אחת הביקורות על אסטרטגיה זו נוגעת לפירוק הטקסט. החשש הוא כי אובדן הרצף וההקשר יפגום בניתוח. נוסף על כך, ההתמקדות בדפוסיות עלולה למנוע התעמקות ביחיד ובמיוחד. מחקרים היוצאים מן הפרדיגמה ההבנייתית, ובמיוחד מן הגישה הנרטיבית, נוטים לצדד באסטרטגיות ניתוח הוליסטיות (לויצקי, 2010; ספקטור-מרזל, 2010).

חיפוש אחר עיקרון דומה, אך כוללני וגמיש יותר, מוביל אותי אל ה"Juxtaposition" - הצבת הטקסטים בסמיכות זה לזה. על-פי עיקרון זה, המשמעות אינה נוצרת רק מתוך המפגש בין החוקר לטקסטים; היא נוצרת גם מתוך המפגש בין הטקסטים עצמם.

לעתים קרובות, המפגש הבין-טקסטואלי נוצר במחקר, והוא ייחודי לו. הוא אינו חלק ממציאיות החיים של משתתפי המחקר ומן המפגש הבין-אישי שהם חווים. הוא מאפשר, לכן, להרחיב ולהעשיר את ההבנה על אודות התופעה הנחקרת.

רגישות תאורטית

"התאוריה המעוגנת בשדה" מאפיינת את החוקרת בתכונה או בנטייה (disposition) של "רגישות תאורטית" (Bowen, 2006; Charamaz, 2000). החוקרת מביאה אל הניתוח מסגרות פרשניות, מושגים, ידע וניסיון שהם חלק מן המיצוב המקצועי שלה. "הרגישות התאורטית" מתפתחת גם במהלך המחקר, במפגש עם הנחקרים ובעיון בנתונים ומתוך קריאה בספרות הרלוונטית למחקר. על בסיסה מוצעים ונבדקים משמעויות ומושגים. המשגה ופיתוח של תאוריה אינם מוצגים תמיד כמטרתו של המחקר האיכותני. עם זאת, יש ב"רגישות התאורטית" כדי לייחד את הפרשנות של החוקרת מן הפרשנות של מי שאינו חוקר. היא מדגישה כי תהליך הניתוח אינו יכול להישען רק על ניסיון חיים אישי ועל השקפת עולם פרטית. הפרספקטיבה של החוקרת ואופקי ההבנה שלה חייבים לנבוע (גם) מתחומי הדעת הרלוונטיים למחקר, מן המסגרות הפרשניות ומההמשגה שהעולם המדעי מציע.

"הרגישות התאורטית" צריכה להיות מובנת גם כרגישות פוליטית ואתית. על החוקרת להיות רגישה אל ההנחות הערכיות הניצבות בבסיס הפרספקטיבה המחקרית שלה ואל ההשלכות הערכיות והחברתיות של הפרשנות שהיא יוצרת.

התמשכות וריבוי

"התאוריה המעוגנת בשדה" מעצבת תהליך ממושך של ניתוח. זהו תהליך מתפתח, כאשר בכל שלב גדלה עוצמת הפרשנות וההפשטה (גבתון, 2001; Morse, 2001). התהליך מאפשר לחזור ולבחון את התוצר הניתוחי במאמץ לשפרו. נתונים נוספים שנאספים, משמעויות שמתגלות ורעיונות להמשגה מחזירים את החוקרת אל שלבים קודמים בתהליך או מקדמים אותה הלאה.

בתוך כך מושם דגש על השונות שבין נחקרים (Strauss & Corbin, 1994). החוקרת נקראת לפענח את ההבנות המרובות העולות מן הנתונים, ובמיוחד את התנאים ואת הנסיבות שיצרו אותן.

אני מציעה לראות בהתמשכות הניתוח ובריבוי הפרשני עקרונות חשובים תוך הגמשה והרחבה של מובנם.

הניתוח האיכותני צריך להתאפיין בתהליכים חוזרים ונשנים של קריאה ומתן משמעות. ההתפתחות בניתוח אינה בהכרח נשלטת, ואין הכרח לעקוב אחר שלבים והיררכיה מסוימת עד לרוויה (saturation). אולם יש מקום לאפיין את הניתוח ב"הלוך ושוב". ה"הלוך ושוב" הפרשני נדרש בכדי לאפשר לחוקרת לשהות במחיצת הטקסטים ולהתעמק בהם. הוא מכיל גם את ההסתכלות על הטקסטים מזוויות שונות.

הריבוי הפרשני, כאמור, מחייב לשמור בתהליך הניתוח על מגוון "קולות" הנחקרים. זאת ועוד: הריבוי צריך לאפיין גם את "קול" החוקרת. החוקרת נדרשת לסלול את פרשנותה על מגוון של מסגרות פרשניות ותאוריות. הריבוי נכון גם לגבי אסטרטגיות ומודלים של ניתוח.

שילוב חיוני במיוחד הוא זה שבין ניתוח התוכן לבין ניתוח הצורה של דברי הנחקרים. השפה מובנת כמאפשרת וכמגבילה את ההבניות של יחידים ושל קבוצות. מכאן שאין מנוס להתייחס בניתוח אל המשאבים הלשוניים המשמשים את הנחקרים והמיוצגים בטקסט.

רפלקסיביות

החוקרת האיכותנית נדרשת להיות מודעת לתהליך הניתוח (Anfara, Brown & Mangione, 2002; Peshkin, 2000). עליה לברר היטב מאיזו פרספקטיבה היא קוראת בטקסטים. מהו המיזבוב שלה אל מול המציאות הנחקרת? מה מן המטען שהיא נושאת עימה משפיע על הניתוח?

ג'וסלסון (Josselson, 2004) עומדת על הקושי לברר מה מעצמיותו של החוקר ומעולמותיו הפרטיים רלוונטי למחקר ולפרשנות. יתרה מזו, היא מציינת, קשה לדעת כיצד ההיבטים הרלוונטיים אכן השפיעו על הפרשנות.

על החוקרת לתת דין וחשבון על החלטותיה הניתוחיות. האם שהתה ו"מיסגרה" את השקפותיה המוקדמות? האם דווקא השתמשה בהן ו"ניצלה" אותן כדי לפרש את הנחקר? היא מתבקשת להעניק תשומת לב ייחודית אל השינוי שחל בה. האם הבנותיה בתחילת המחקר שונות מאלה שבאחריתו?

יחסי גומלין בין אנשים לבין טקסטים

ההצעה לארבעה עקרונות לניתוח האיכותני נגעה בעיקר לתהליכי ההמרה שהחוקרת מחוללת בטקסטים. ההצעה היא חלק מחיפוש אחר המאפיין והמייחד את התהליכים שבהם החוקרים נותנים משמעות, וזאת על רקע החירות בהבנת אחרים והפקפוק ביכולת זו.

אלא שמלאכת הניתוח המתרחשת בין החוקרת לבין הטקסטים רוקמת כל העת יחסי גומלין בינה לבין משתתפי המחקר והקוראים. האם ניתן והאם צריך לקבל את ההסכמה של משתתפי המחקר לניתוח? האם ניתן והאם צריך לתאר בפני הקוראים את "מאחורי הקלעים" של הניתוח? החוקרת האיכותנית נקראת להחליט כיצד לפעול גם ביחס לשאלות אלה. בחירותיה ממשיכות למקם אותה בקרב הגישות והסוגות של המחקר האיכותני.

אזכיר כאן רק שתי מגמות המתהוות במרחב המשתנה של המחקר האיכותני. המגמה של שיתופיות מחייבת לבקש את הסכמת הנחקרים לניתוח. ההסכמה נתפסת כמחזקת את התוקף של הניתוח כמו גם את האתיקה של המחקר. יתרה מזאת, ב"מחקר השתפני", משתתפי המחקר לוקחים חלק בעריכת המחקר. הם שותפים גם לתהליכי הניתוח, ויוצרים את הפרשנות יחד עם החוקרת. ב"מחקר העצמי" הנחקר והחוקר-הפרשן הם במכוון אחד.

בשונה, המחקר הפוסט-סטרוקטורלי והמיצגים המחקריים מסמנים מגמה שבה ממילא משמעויות הטקסט נזילות וחמקמקות. המאמץ אינו מופנה למשא ומתן פרשני, שיבנה הבנה משותפת עם הנחקרים, ובהמשך יהפוך את הטקסט המחקרי למקובל על הקוראים. תשומת הלב מוקדשת ליצירת טקסט מחקרי פתוח, עשיר, סבוך ולא-סופי. כך, למשל, מובאות זו לצד זו פרשנות ו"פרשנות נגד". חשיבות מיוחסת לטקסט בעל צורה "אחרת", השונה מן המקובל, כמו גם לעצם הצגתו - המפגש שלו עם קהלים רבים ושונים והשתתפותו בשיח שלהם.

מקורות

- גבתון, ד' (2001). תיאוריה המעוגנת בשדה: משמעות תהליך ניתוח הנתונים ובניית תיאוריה במחקר האיכותי. בתוך נ' צבר-בן יהושע (עורכת), *מסורות וזרמים במחקר האיכותי* (עמ' 195-228). לוד: דביר.
- דרגיש, ר' וצבר-בן יהושע, נ' (2001). הרמנויטיקה ומחקר הרמנויטי. בתוך: נ' צבר-בן-יהושע (עורכת), *מסורות וזרמים במחקר האיכותי* (עמ' 77-100). לוד: דביר.
- חזן, ח' (2001). קול אחר: על הצליל האיכותי במחקר. בתוך: נ' צבר-בן יהושע (עורכת), *מסורות וזרמים במחקר האיכותי* (עמ' 9-12). לוד: דביר.
- לויצקי, נ' (2010). תהליך בניית תיאוריה על סמך מחקר נרטיבי. בתוך: ל' קסן ומ' קרומר-נבו (עורכות), *ניתוח נתונים איכותניים* (עמ' 383-412). באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון.
- ספקטור-מרזל, ג' (2010). מגישה נרטיבית לפרדיגמה נרטיבית. בתוך: ג' ספקטור-מרזל ור' תובל-משיח (2010). *מחקר נרטיבי: תיאוריה, יצירה ופרשנות* (עמ' 45-80). תל אביב: מכון מופ"ת.
- שלסקי, ש' ואריאלי, מ' (2001). מהגישה הפרשנית לגישות הפוסט-מודרניסטיות בחקר החינוך. בתוך: נ' צבר-בן יהושע (עורכת), *מסורות וזרמים במחקר האיכותי* (עמ' 31-76). לוד: דביר.
- שלסקי, ש' ואלפרט, ב' (2007). דרכים בכתיבת מחקר איכותני: מפירוק המציאות להבנייתה כטקסט. תל-אביב: מכון מופ"ת.
- שקדי, א' (2003). מילים המנסות לגעת - מחקר איכותני, תיאוריה ויישום. תל-אביב: רמות.
- Anfara, V. A., Brown, K. M. & Mangione, T. L. (2002). Qualitative analysis on stage: Making the research process more public. *Educational Researcher*, 31, 7, 28-38.
- Bowen, A. G. (2006). Grounded theory and sensitizing concepts. *International Journal of Qualitative methods*, 5(3), Article 2. URL: <http://www.ual-berta.ca/~ijqm/>
- Charamaz, K. (2000). Grounded Theory: Objectivist and constructivist methods. In M. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (2nd ed., pp. 509-535). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Charamaz, K. (2001). Qualitative interview and grounded theory analysis. In J. Gubrium & J. Holstein (Eds.), *Handbook of interview research: Context and method* (pp. 675-694). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Glaser, B. & Strauss, A. L. (1967). *The discovery of grounded theory*. Chicago: Aldine.

- Gudmundsdottir, S. (1996). The teller, the tale, and the one being told: The narrative nature of the research interview. *Curriculum Inquiry*, 26(3), 293-306.
- Josselson, R. (2004). The hermeneutics of faith and the hermeneutics of suspicion. *Narrative Inquiry*, 14(1), 1-28.
- MacDonald, M., & Schriber, R. (2001). Constructing and deconstructing: Grounded theory in postmodern world. In R. Schriber & P. N. Stern (Eds.), *Using grounded theory in nursing* (pp. 35-54). New York: Springer.
- Mills, J., Bonner, A. & Francis, K. (2006). The development of constructivist grounded theory. *International Journal of Qualitative methods*, 5(1). URL: <http://www.ual-berta.ca/~ijqm/>
- Morse, J. (2001). Situating grounded theory in qualitative inquiry. In R. Schriber & P. N. Stern (Eds.), *Using grounded theory in nursing* (pp. 1-16). New York: Springer.
- Morse, J. M. (1994). Designing founded qualitative research. In M. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 220-233). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Peshkin, A. (2000). The nature of interpretation in qualitative research. *Educational Researcher*, 29(9), 5-9.
- Strauss, A. & Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research: Grounded Theory procedures and techniques*. Newbury Park, CA: Sage.
- Strauss, A. & Corbin, J. (1994). Grounded theory methodology: An overview. In M. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 273-285). Thousand Oaks, CA: Sage.